

भारतीय प्रबोधन कालखंडातील भारतीय स्त्रीची प्रतिमा

‘प्रबोधन’ या नावाने संबोधल्या गेलेल्या भारतीय इतिहासातील काल-
खंडातील स्त्रीच्या प्रतिमेचा आढावा घेणे हा या लेखाचा उद्देश आहे.

भारतीय इतिहासातील ब्रिटिशांचे भारतात आगमन ते भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंतच्या कालखंडाला ‘रेनेसाँ’ म्हटले जाते. ब्रिटीश भारतात आले ते मुख्यतः व्यापाराच्या उद्देशाने, पण हळू हळू त्यांनी येथील समाजात, संस्कृतीत तसेच काही स्थानिक गोष्टीत रस घेण्यास सुरुवात केली. भारतीय आचार, विचार आणि रहाणी आणि ब्रिटीश आचार, विचार व राहणी यांत प्रचंड तफावत होती. भारत बघावप मध्ययुगीन कालखंडात आणि कल्पनांतच वावरत होता. तर युरोपमध्ये झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या विविध प्रक्रियांमुळे युरोपियन देशांनी मध्ययुगाकडून आधुनिकतेकडे वाटचाल सुरू केली होती. तेथे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत आमूलाग्र परिवर्तन झाले होते. नवे विचार नव्या कल्पना, नवी मूल्ये उदयास आली होती. मानवतावाद, बुद्धीवाद, स्वातंत्र्य, बंधुभाव इ., त्यांपैकी काही प्रमुख मूल्ये होती. याबरोबरच या राष्ट्रांनी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातही नेत्रदीपक यश संपादन केले होते. साहजिकच काही युरोपियन राष्ट्रे आणि विशेषतः ब्रिटन हे उत्कर्षाच्या शिखरावर होते. ब्रिटिशांनी संपादन केलेल्या या उत्कर्षाचा, तसेच या आधुनिक मूल्यांचा भारतीय समाजातील काही लोकांवर प्रभाव पडला आणि भारतातही आपली प्रगती साधली पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले. प्रगती साधण्याची असेल तर जुन्या कालबाह्य गोष्टी टाकून नवीन मूल्ये स्वीकारणे आवश्यक आहे. यासाठी एकूणच भारतीय समाजपद्धतीचा, मूल्यव्यवस्थेचा इ. परामर्श घेणे

आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या विचारातून एका बाजूला लोकजागृती करण्याचे तर दुसऱ्या बाजूला परिवर्तनाच्या संबंधी विचारमंथन करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला 'रेनेसाँ' या नावाने संबोधले गेले व यामुळे स्वातंत्र्य मिळेपर्यंतच्या कालखंडाला प्रबोधन असे म्हटले जाते. सामाजिक परिवर्तनाच्या या प्रक्रियेत स्त्रीच्या सामाजिक दर्जाविषयी, तिच्या सामाजिक भूमिकेविषयीही काही विचारमंथन झाले. या विचारांचा आढावा या लेखात घेतला आहे.

या कालखंडात स्त्रीविषयक जे विचार मांडले गेले, ज्या चळवळी झाल्या त्यांचा विचार आपण चार टप्प्यांत करू या.

१) स्त्रीवरील क्रूर आणि जाचक रूढीविरुद्ध लोकजागृती.

२) स्त्री शिक्षणाबाबत लोकजागृती.

३) पहिल्या आणि दुसऱ्या टप्प्यातील प्रयत्नांची काही स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन नेत्रदीपक यश मिळवून स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तित्व सिद्ध करण्यात परिणती सामाजिक कार्यात सहभाग.

४) समाजातल्या सर्व थरांतल्या, शिक्षित, अशिक्षित स्त्रियांचे घराचा उंबरठा ओलांडून सामाजिक व राष्ट्रीय कार्यात सहकार्य व सहभाग.

परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली ती धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रांपासून. ब्रिटीश भारतात आले त्या काळात धार्मिक कर्मकांडाचे प्राबल्य वाटले होते. निरनिराळ्या क्रूर आणि अमानुष प्रथा धर्माच्या नावाखाली रूढ झाल्या होत्या. परिवर्तनकर्त्यांनी प्रथम या प्रश्नावर कडक टीका करण्यास सुरुवात केली. आणि या प्रथा मूळ वैदिक धर्मात नसून कालांतराने धार्मिक आचारात त्यांचा समावेश करण्यात आला आहे हे लोकांना पटविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांच्या संदर्भात त्यांनी सतीची प्रथा, बालविवाह आणि बहुपत्नीत्व इ. प्रथांचा धिक्कार केला. राजाराममोहन रॉय, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, विष्णुशास्त्री पंडित न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळराव जोशी, आगरकर इ. विचारवंतांनी या रूढीच्या संदर्भात जनमत जागृत करण्यासाठी व ब्रिटिश सरकारला या प्रथांविरुद्ध कायदा करण्याची विनंती करून या प्रथा नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले, या पहिल्या टप्प्यातील स्त्रीविषयक परिवर्तनाची चळवळ ही विवाहसंस्थेभोवती एकवटलेली आपल्याला आढळते. या मागील कारण असे की भारतीय समाजात त्याकाळी एकत्र कुटुंबपद्धती प्रचलित होती. या पद्धतीप्रमाणे स्त्रियांचेही कार्यक्षेत्र हे घराकामाशी संबंधित होते. स्त्रिया फारशा घराबाहेर पडत नसत. स्त्रियांना शिक्षणही देण्यात येत नसे. स्त्री व पुरुषांचे विवाह अतिशय लहान वयात होत असत. ते वडिलघाऱ्यांच्या

मताने होत असत. शिक्षण नाही आणि लग्न लहान वयात. त्यामुळे स्त्रीचे आयुष्य हे पतीच्या कुटुंबाशीच पूर्णतया निगडित असे, एकत्रकुटुंबपद्धतीत जिथे लहान वयात पतीच्या मतालाच किंमत नसे तिथे पत्नीचे मत अथवा स्त्रीचे मत विचारात घेण्याचा प्रश्नच उद्भवत नसे. अशा बालवयात लग्न झालेल्या मुलींच्या पतीचे जर लहानपणीच निधन झाले तर एक तर त्या मुलीला सती जावे लागे अथवा संपूर्ण आयुष्य विधवा म्हणून जगावे लागे. हिंदूधर्मात वैधव्य हे अशुभ मानले गेले होते. आणि अशा स्त्रीला कौटुंबिक समारंभात भाग घेता येत नसे, विधवा स्त्रीने शृंगार करायचा नाही, अलंकार घालायचे नाहीत, शक्यतो देवाधर्मात वेळ घालवायचा अशी प्रथा होती. साहजिकच त्या लहान वयातल्या मुलीला असे जीवन जगण्याची पाळी येई. स्त्रीचा मालमत्तेवरील हक्क मान्य केला नसल्यामुळे तिच्या उदरनिर्वाहासाठी ती पूर्णतः कुटुंबावर अवलंबून असे. तिच्या या असहायतेचा, परावलंबित्वाचा कधी कधी गैरफायदाही घेतला जाई. थोडक्यात म्हणजे पतीनिधनानंतर सती जाणे वा विधवा म्हणून जगणे हे दोन्हीही पर्याय सारखेच भीषण होते. राँय, विद्यासागर, रानडे इ. विचारवंतांना असे वाटले असेल की या प्रथा आपण नष्ट केल्या की त्या निमित्ताने आपल्याला विवाह पद्धतीतही काही सुधारणा घडवून आणता येईल व हळूहळू स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा होईल म्हणून त्यांनी मुख्यतः विवाहबंधनाशी निगडित दुष्ट प्रथांचा गंभीरपणे विचार केला. राजा राममोहन राँय यांनी सतीची प्रथा बंद होण्यासाठी ब्रिटिश सरकारकडे विनंती केली आणि त्यांच्या प्रयत्नांनी ब्रिटिश सरकारने सतीच्या प्रथेवर बंदी घातली. सती न गेल्यास विधवेचे जीवन अधिक सुसह्य व्हावे यासाठी त्यांनी विधवेला संपत्तीत हक्क मिळावा अशी मागणी केली. यामुळे तिचे आर्थिक परावलंबित्व नष्ट होण्यास मदत झाली असती. या पर्यायाच्या जोडीला दुसरा अधिक महत्त्वपूर्ण पर्याय मांडण्यात आला तो विधवाविवाहासंबंधी. या पुनर्विवाहासंबंधात बंगालमध्ये ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी, तर महाराष्ट्रात विष्णुबुवा पंडित यांनी फार मोलाचे कार्य केले. तिसरी सूचना पुढे आली ती विवाहाचे वय वाढविण्याच्या संदर्भात, बालविवाहाची प्रथा नष्ट होण्याच्या निमित्ताने. आगरकरांनी आपल्या सुधारक या वर्तमानपत्रातून निरनिराळे लेख लिहिले. उदा.— स्त्रियांच्या पेहरावाविषयी, स्त्रियांनी जोडे घालावे की नाही या विषयी इ. त्यांच्या लेखांचे केवळ विषय वाचूनच स्त्रियांचे समाजातील स्थान किती दुय्यम आणि बंधनातील होते हे लक्षात येऊ शकेल. या विविध विचारवंतांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रीकडे सहानुभूतीने पाहणे आवश्यक आहे अशी भावना निर्माण होण्यास मदत झाली. काही विधवाविवाह घडून आले. यांपैकी काही विचारवंतांनी आदर्श पति-पत्नी संबंधांचे उदाहरण लोकांना घालून दिले.

पहिल्या टप्प्यात मुख्यतः विवाहाशी निगडीत प्रश्नांचा विचार केला गेला. विवाहाशी निगडीत दुसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे संततीचा. हिंदुधर्मात स्त्रीचे माता हे रूप आदराचे मानले आहे स्त्रीच्या जन्माची सार्थकता ही मातृत्वात आहे असे म्हटले जाते. मातृत्व ही संकल्पना केवळ मुलाला जन्म देण्यापुरती मर्यादित नाही तर त्यांच्यावर चांगले संस्कार करणे, त्यांचा विकास करणे या कल्पनांचा अंतर्भावही या कल्पनेत केला गेला आहे. हे मातृत्वाचे कार्य योग्य रीतीने पार पाडण्यासाठी स्त्री ही स्वतः सुशिक्षित, सुसंस्कारी असणे आवश्यक आहे याच आधारावर महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. फुल्यांनी लोकांना हे दाखविले की आजच्या समाजात स्त्रीचे स्थान हे शूद्रांच्या बरोबरीचे आहे. स्त्री ही उपेक्षित आहे आणि या तिच्या स्थितीला केवळ धर्म जबाबदार नाही तर पुरुषप्रधान संस्कृती जबाबदार आहे. स्त्रीवरच्या या अन्यायाला त्यांनी मुख्यतः पुरुषांना जबाबदार धरले. महात्मा फुल्यांच्या विचारांचे मोठेपण हे की स्त्रीला अशी वागणूक देणे हा सामाजिक अन्याय आहे आणि या अन्यायाला पुरुष जबाबदार आहे म्हणजेच मानव जबाबदार आहे, हे त्यांनी परखडपणे सांगितले. एखादी कृती ही सामाजिक अन्याय आहे असे म्हटले म्हणजे १) तिच्या मागील रूढीचे, धर्माचे प्रामाण्य नाकारले जाते. २) तिचे कर्तृत्व हे माणसाकडे येते. साहजिकच हा अन्याय दूर करण्याची शक्यता सूचित होते.

महात्मा फुल्यांनी स्त्रीच्या अवस्थेबाबत असे मूलगामी विचार मांडले आणि पुरुषाप्रमाणेच स्त्री ही निसर्गसिद्ध मानवी हक्कांचा उपभोग घेण्यास लायक आहे असे ठासून सांगितले. स्वातंत्र्य आणि समानता या मूल्यांचा पुरस्कार केला. स्त्री वरील अन्याय दूर करण्याचा एक महत्वाचा मार्ग म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण देणे हा होय असे त्यांना वाटले. शिक्षणाने स्त्रीचा बाह्य जगाशी संबंध येईल, तिच्या बंदिस्त अशा आयुष्यातून बाहेर येण्यास तिला वाव मिळेल, हे तिचे एक प्रकारचे समाजीकरणच असेल. बाह्य जगाशी आलेला संपर्क, शिक्षण यांतून तिचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्यास मदत होईल, तिच्यात आत्मविश्वास जागृत होईल. शिक्षणामुळे ती मुलांवर चांगले संस्कार करू शकेल. त्याकाळात शिक्षणाकडे सामाजिक परिवर्तनाचे महत्वाचे साधन म्हणून पाहिले जात होते. या साधनाचा लाभ स्त्रीने घेणे किती आवश्यक आहे हे फुल्यांनी निदर्शनास आणले. स्त्री शिक्षित होणे म्हणजे पर्यायाने मुलांवर चांगले संस्कार होणे. म्हणजेच निम्माहून अधिक समाज शिक्षित होणे. अशा स्त्रियांचा सामाजिक कार्यालाही हातभार लागेल. अशा प्रकारे शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या दर्जात आपोआप सुधारणा होईल असे फुल्यांना वाटले. फुले स्त्रीशिक्षणाविषयी केवळ विचार मांडून थांबले नाहीत तर त्यांनी स्वतःच्या

पत्नीस घरी शिक्षण दिले व नंतर पुण्यात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढली. या शाळेत मुलींनी याचे व शिक्षणाचा लाभ घ्यावा या हेतूने सावित्री फुले यांनी या शाळेत शिकविण्यास सुरुवात केली. सुशिक्षित स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने समाज-कार्यात कशी सहभागी होऊ शकते याचे सावित्रीबाई फुले हे एक उत्तम उदाहरण होते. सुरुवातीला जरी या शाळेत स्त्रियांचा प्रतिसाद अल्प असला तरी यातून शिक्षण घेण्यासंबंधी लोकजागृती होण्यास मदत झाली. महर्षि कर्वे यांनी स्त्रीशिक्षणाबाबत आणि स्त्रीविषयक भूमिकेबाबत फुले यांचीच परंपरा पुढे चालू ठेवलेली आपल्याला आढळते.

शिक्षणाचा प्रसार सुरुवातीच्या काळात तरी काही विशिष्ट वर्गापुरताच मर्यादित राहिला. पण या अल्प वर्गातही काही स्त्रिया त्यांच्या यशामुळे आपले कर्तृत्व ठसवून गेल्या. शिक्षणामुळे स्त्रियांना पुरुषांशी समानता दाखविण्याची संधी मिळाली. या संधीचा लाभ मिळताच स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध करून पुरुषां-बरोबरची समानता सिद्ध केली. बंगालमधल्या काही स्त्रियांनी साहित्याच्या क्षेत्रात कविता, कादंबऱ्या लिहून स्वतःचे स्थान निर्माण केले. महाराष्ट्रात काशीबाई कानिटकर, लक्ष्मीबाई टिळक यांनी साहित्याच्या क्षेत्रात स्थान मिळविले. आनंदी-बाई जोशी, रत्नाबाई यांसारख्या स्त्रियांनी परदेशात जाऊन वैद्यकीय पदवी प्राप्त करून घेतली. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारार्थ काम केले; रमाबाई रानडे यांनी सेवासदन नावाची संस्था स्थापन करून स्त्रियांसाठी कार्य केले. या सर्व स्त्रियांबरोबरच ज्यांचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे त्या पंडिता रमाबाई. पंडिता रमाबाईंचे लहान वयातील संस्कृतवरील प्रभुत्व पाहून बंगाल-मधील विद्वानांनी त्यांना 'पंडिता' आणि 'सरस्वती' अशा पदव्या बहाल केल्या. रमाबाई या आत्मविश्वासाचे आणि निर्भिडतेचे प्रतीक होत्या. त्या महाराष्ट्रीयन पण त्यांनी बंगालमधील खालच्या वर्गातल्या गृहस्थांशी नोंदणीपद्धतीने विवाह केला. विवाहानंतर वर्षभरातच त्यांच्या पतीचे निधन झाले, तेव्हा छोट्या मुलीला देऊन त्या जागोजागी व्याख्याने देत महाराष्ट्रात आल्या. महाराष्ट्रात त्यांनी स्त्रियांसाठी कार्य करण्यास सुरुवात केली. पण परदेशात जाऊन वैद्यकीय शिक्षण घेणे त्यांना आवश्यक वाटले म्हणून परदेशी गेल्या. प्रकृति बरी नसल्यामुळे वैद्यकीय शिक्षण घेता आले नाही म्हणून शास्त्र शाखेतील पदवी प्राप्त केली. तिथे ख्रिश्चन धर्माचा त्यांच्यावर खूप प्रभाव पडला व त्यांनी धर्मांतर केले. नंतर माय-देशी परतल्या व स्त्रियांच्या सेवेसाठी स्वतःला वाहून घेतले. त्यांनी स्त्रियांच्या साहाय्यार्थ अनेक संस्था स्थापन केल्या व त्या संस्थांमध्ये अनाथ मुलींचे पालन करण्याचा प्रयत्न केला. दुष्काळ इ. सारख्या आपत्तीतही लोकांना साहाय्य केले. त्या काळातील

स्वतंत्र स्त्रीचे रमाबाई हे खऱ्या अर्थाने मूर्तिमंत उदाहण. इतर स्त्रियांना शिक्षणासाठी पती वा पित्याने प्रोत्साहन दिले होते व त्यांच्या कर्तृत्वामागे या प्रेरणेचा वाटा फार महत्वाचा होता. रमाबाईंच्या मागे असा काही आधार नव्हता, प्रेरणा नव्हती म्हणूनच खऱ्या अर्थाने त्या स्त्रीस्वातंत्र्याचे प्रतीक ठरल्या. शिक्षणामुळे स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र विस्तारले. त्या बौद्धिक आणि वैचारिक क्षेत्रांतही आपले योगदान करू लागल्या. स्त्रीची उंबरठ्याच्या आतली, सुरक्षित, कमकुवत अशा प्रकारची प्रतिमा बदलू लागली आणि कर्तृत्ववान, निर्भिड अशी स्त्रीची प्रतिमा तयार होऊ लागली तरीही या काळात काही विशिष्ट क्षेत्रांपुरताच स्त्रियांचा सहभाग मर्यादित राहिला. आणि शिक्षणाचा लाभ ज्यांना मिळाला अशा वर्गापुरतीच स्वतंत्र आणि समान हक्काच्या स्त्रीची प्रतिमा उभी राहू शकली.

स्त्रीला दिली जाणारी वागणूक हा सामाजिक अन्याय आहे, हे मांडणाऱ्या महात्मा फुले यांचीच परंपरा महात्मा गांधी यांनी एकप्रकारे चालविली. या सामाजिक अन्यायाचे मूळ पुरुषांच्या स्त्रीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात आहे हे गांधीजींनी सांगितले. स्त्रीकडे उपभोगाचे साधन म्हणून पाहिले गेल्याने असहाय, उंबरठ्याच्या आत सुरक्षित ठेवाव्या लागणाऱ्या, जपाव्या लागणाऱ्या स्त्रीची प्रतिमा बनणे, गांधींनी ही दृष्टीच अयोग्य आहे हे सांगितले. स्त्री ही पुरुषाप्रमाणेच एक व्यक्ती आहे व तिच्याशी एक व्यक्ती म्हणून समान पातळीवरच वर्तन केले पाहिजे. तिला उपभोगाचे साधन मानणे म्हणजे एक वस्तू म्हणून तिच्याशी वर्तन करणे आहे व ही दृष्टी मुळातच बदलणे आवश्यक आहे. स्त्री व पुरुष यांत शारीरिक भेद आहे, जीवशास्त्रीय भेद आहे व म्हणून त्यांची कार्यक्षेत्रे भिन्न असली पाहिजेत हे गांधीजींना मान्य होते पण या जीवशास्त्रीय भेदाव्यतिरिक्त इतर सर्वच गोष्टी या दोघांनाही समान आहेत. महात्मा गांधींच्या दृष्टीने शिक्षण हे स्त्रियांना समान दर्जा मिळवून देण्याचे साधन नव्हते. स्त्रीला स्वतःची ओळख पटणे, स्वतःतील गुणांची जाणीव होणे व या वैशिष्ट्यांचा, तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा उपयोग केवळ तिच्यापुरता, तिच्या कुटुंबापुरता मर्यादित न राहता समाजासाठी होणे या गोष्टीचे महत्त्व त्यांनी प्रतिपादिले. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार त्यांनी वैयक्तिक व कुटुंबाच्या पातळीवर न करता अधिक व्यापक चौकटीत केला. स्त्रीचे अस्तित्व हे केवळ घरापुरते मर्यादित नाही, तिच्या वैशिष्ट्याचा उपयोग केवळ घराशी सीमित नाही. देश हाच तिचे कुटुंब आहे व देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कार्यात फार मोठे योगदान स्त्री करू शकते हे त्यांनी स्त्रीला व समाजाला पटवून दिले. स्त्री-जवळ प्रेम, करुणा आणि सहनशीलता हे असामान्य गुण असतात. या गुणांमुळे स्त्री जरी शारीरिकदृष्ट्या असहाय, कमकुवत असेल तरी मानसिकदृष्ट्या ती अतिशय समर्थ असते. मानसिक शक्तीत ती पुरुषांचे प्रेरणास्थानही बनू शकते. त्या तिच्या

गुणांमुळे, वैशिष्ट्यांमुळे स्त्री ही एक शक्ती आहे. ही शक्ती अव्यक्त असते तोपर्यंत तिचे महत्त्व लक्षात येत नाही पण ती व्यक्त झाली की अशक्य असे काहीच राहाणार नाही. अशा प्रकारचे विचार मांडून गांधीजींनी स्त्रियांचा आत्मविश्वास जागृत केला. क्षमतेला वाव दिला व सत्याग्रहाचा लढा स्त्रियांच्या सहकार्याने यशस्वी केला. सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी स्त्रियांना पुस्तकी ज्ञानाची आवश्यकता नाही. त्यांना आवश्यकता आहे ती कणखर हृदयाची, निर्भिड मनाची, दुःख आणि वेदनेशीच जिचे आयुष्य बांधले आहे त्या स्त्रीला सहनशीलता आणि कणखरपणा उपजतच असतो. गांधीजींचे वैशिष्ट्य हे की समानता मिळविण्यासाठी स्त्रीला बाह्य साधनांची आवश्यकता नाही हे त्यांनी स्पष्ट केले. केवळ शिक्षण घेतल्यानेच स्त्रियांना समान दर्जा प्राप्त होऊ शकेल वा स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र विस्तारेल असे नाही तर स्त्रियांनी त्यांच्यात निसर्गतः जे आहे ते ओळखले व त्याचा वापर केला, स्वतःचे अस्तित्व केवळ कुटुंबापुरते सीमित न ठेवता समाजाशी बांधले तर हे कार्यक्षेत्र विस्तारेल यस्करिया पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व कार्यांत उत्साहाने भाग घेऊ शकतील. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जीवशास्त्रीय भेद मान्य करून त्यांची कार्यक्षेत्रे वेगवेगळी आहेत हे मान्य करूनही स्त्रिया व पुरुष हे समान आहेत, समाजाच्या आणि कुटुंबाच्या बांधणीत, पुनर्रचनेत दोघांचाही वाटा आहे आणि कधी कधी काही काही बाबतीत विशेषतः मानसिक सामर्थ्याच्या बाबतीत स्त्री ही पुरुषापेक्षा वरचढ आहे हे गांधीजींनी समाजाला पटविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रीची प्रतिमा यामुळे बदलली, तिच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या कक्षा रुंदावल्या.

आत्तापर्यंत आपण चार टप्प्यांत प्रबोधन कालखंडात बदलत गेलेल्या स्त्रीच्या प्रतिमेचा आढावा घेतला या बदलाचे स्वरूप नेमके कशा प्रकारचे होते हे पाहण्याचा आता आपण प्रयत्न करू. ब्रिटिश भारतात येण्यापूर्वीचे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र केवळ घराच्या चार भितीपुरते मर्यादित होते एवढेच नाही तर तिला दुय्यम लेखले गेले होते. तिला शिक्षणाची आवश्यकता नाही असा समज प्रचलित झाला होता म्हणजे घराच्या चार भितींच्या आतही ती स्वतंत्र व्यवृती नव्हती वा तिला समतेची वागणूक दिली जात नव्हती. तिचे अवघे आयुष्य एखाद्या बंद कोषाप्रमाणे होते आणि हेच आयुष्य तिने स्वीकारावे अशी अपेक्षा होती व याला धर्माचा, रूढीचा आधार दिला जात होता. प्रबोधनाच्या काळखंडात स्त्रीच्या या प्रतिमेमागील रूढीचे-धर्माचे प्रामाण्य नाकारून स्त्रीचा एकूण समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार केला गेला. पहिल्या टप्प्यात अशा रूढी वा प्रथा मूळ वैदिक धर्मात सांगितलेल्या नाहीत, त्या कालांतराने माणसानेच निर्माण केलेल्या आहेत असे सांगून या प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला. म्हणजे या टप्प्यात रूढीचे प्रामाण्य नाकारले, गेले नाही. पण या रूढीला बदलून मूळ वैदिक रूढी प्रचलित केल्या गेल्या पाहिजेत अशी भूमिका

घेतली गेली. गांधीजी व फुले यांनी मात्र रूढींचे प्रामाण्य पूर्णतः नाकारलेले दिसते फुले यांनी त्यांच्या विचारांना कुठेही धर्माचा आधार देण्याचा प्रयत्न केला नाही. उलट स्त्रियांना मिळणारी वागणूक हा सामाजिक अन्याय आहे व याला मुख्यतः पुरुषच जबाबदार आहे असे दाखविले. गांधीजींनीही स्त्रीच्या या अवस्थेला कारण पुरुषाची स्त्रीकडे साधन म्हणून पाहण्याची दृष्टीच जबाबदार आहे असे सांगितले- रूढीचा आधार नाकारल्यामुळे स्त्रीचा विचार तिच्या दर्जाचा, भूमिकेचा, समाजा. तील सहभागाचा विचार एकूण सामाजिक हिताच्या चौकटीत करणे शक्य झाले. यापूर्वीच्या काळात स्त्रीची प्रतिमा ही मुख्यतः तिच्या शारीरिक व मानसिक गुण-धर्माशी, वैशिष्ट्यांशी निगडित होती. या कालखंडात स्त्रीची प्रतिमा ही स्त्रीच्या समाजात ती बजावत असलेल्या भूमिकेच्या संदर्भात, कुटुंबात व समाजात ती घेत असलेल्या सहभागाच्या संदर्भात जाणण्याचा प्रयत्न झाला. सुशिक्षित स्त्री, अशिक्षित स्त्री, सुगृहिणी, साहित्यिका, समाजसेविका, शिक्षिका, सत्याग्रही स्त्री, डॉक्टर स्त्री अशा स्त्रीच्या विविध प्रतिमा निर्माण झाल्या ज्या तिच्या कार्यक्षेत्राशी निगडित होत्या. पाश्चात्य देशांत स्त्रीची चळवळ उभी राहिली ती मुख्यतः आर्थिक प्रश्नाच्या पायावर. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी स्त्री ही तिथे स्त्रीमुक्तीची महत्त्वाची कल्पना होती. भारतात या कालखंडात स्त्रीविषयी केलेला विचार हा आर्थिक मुक्ततेच्या संदर्भात नव्हता. धमनि घातलेल्या जाचक रूढीच्या बंधनातून स्त्रीला मुक्त करायचे व पुरुषाप्रमाणेच तिचेही कार्यक्षेत्र हे अधिक व्यापक करायचे म्हणजे स्त्रीची प्रतिमा केवळ कौटुंबिक न राहता सामाजिक आणि राष्ट्रीय मिति या प्रतिमेला लाभल्या पाहिजेत अशी भूमिका होती आणि म्हणूनच प्रबोधनाच्या कालखंडातील स्त्री-विषयक चळवळीचे स्वरूप पाश्चात्य देशांतील स्त्रियांच्या चळवळीपेक्षा मूलतःच भिन्न होते. स्त्रीची प्रतिमा बदलण्यामागची भूमिका मूलतः मानवतावादाची होती. त्याचप्रमाणे ही प्रतिमा बदलताना मुख्यतः काही पुरुषांचेच साहाय्य झाले होते वा त्यांनीच पुढाकार घेतला होता. त्यामुळे या काळातील स्त्रीविषयक चळवळीचे स्वरूप हे स्त्री विरुद्ध पुरुष या प्रकारचे नव्हते.

प्रबोधनाच्या कालखंडातील स्त्रीविषयक चळवळीचा परामर्श घेताना असे आढळते की प्रबोधनकालीन स्त्री ही प्राचीन स्त्री व आधुनिक स्त्री यातील दुवा आहे दुवा अशा अर्थाने म्हणता येईल की या 'स्त्रीचे' प्राचीन स्त्री आणि आधुनिक स्त्री दोहोंतही काही प्रमाणात साधर्म्य आहे तर काही प्रमाणात वैविध्य आहे. प्राचीन स्त्री व प्रबोधनकालीन स्त्री या दोन्ही प्रतिमांचा विचार कुटुंब-व्यवस्थेशी, मुख्यतः एकत्र कुटुंबव्यवस्थेशी निगडित होता, पण कालांतराने प्राचीन स्त्रीची प्रतिमा तिच्या कुटुंबाशीच संलग्न राहिली व गृहव्यवस्था आणि बालसंगोपन या कर्तव्यांतच तिच्या जीवनाची सार्थकता मानली जाऊ लागली. प्रबोधनकालीन

स्त्रीचे कुटुंब अधिक व्यापक बनले. समाज, देश हेच तिचे कुटुंब बनले. साहजिकच तिच्या कर्तव्याच्या कक्षा विस्तारल्या. अधिक लोकांशी तिचा परिचय येऊ लागला व तिची प्रतिमा बदलली पण या दोन्ही प्रतिमांत आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी, स्वतंत्र अशा स्त्री प्रतिमेचा फारसा विचार केला गेला नाही. स्त्रीने शिक्षण घ्यायचे ते आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी नाही तर समाज संस्कारक्षम करण्यासाठी किंवा समाजाची सेवा करण्यासाठी. स्वातंत्र्यानंतर मात्र सामाजिक, राष्ट्रीय संदर्भातल्या कौटुंबिक स्त्रीच्या तुलनेत आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी, स्वतंत्र स्त्रीची प्रतिमा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने स्त्रीचळवळीची वाटचाल सुरू झाली. त्यामुळे आजची चळवळ ही प्रबोधनकालीन चळवळीच्या पुढे वाटचाल करत आहे. ही वाटचाल शक्य झाली ती प्रबोधन काळात स्त्रीविषयक जे एक सहानुभूतीचे, समंजसपणाचे वातावरण तयार झाले त्यामुळेच. म्हणजेच आजच्या चळवळीला प्रबोधनकालीन चळवळीची पार्श्वभूमी आहे, तर प्रबोधनकालीन चळवळीला पार्श्वभूमी ही मध्ययुगातील स्त्री प्रतिमेची होती. प्रबोधनकालीन स्त्री चळवळीला जे नेतृत्व लाभले त्यातल्या बऱ्याच जणांना ही चळवळ करण्यास प्रेरणा जरी पाश्चिमात्य विचारांतून, मूल्यांतून मिळाली होती तरीमुद्दा चळवळीत निर्माण झालेल्या बऱ्याचशा स्त्री प्रतिमा या प्राचीन भारतीय स्त्री प्रतिमेशी मिळत्याजुळत्या होत्या. या अर्थाने पाश्चात्य स्त्री चळवळीतील आर्थिक स्वावलंबनाच्या विचाराने प्रबोधनकाळात तरी स्त्रियांच्या चळवळीत मूळ धरले नाही व या अर्थाने या चळवळीचे स्वरूप हे मूलतः भारतीय होते. आजच्या काळात मात्र या भारतीयत्वाच्या वा 'देशी'त्वाच्या मर्यादा ओलांडण्याचा प्रयत्न भारतीय स्त्री चळवळ करीत आहे, असे आढळेल. आणि हे करीत असताना प्रबोधनकाळात निर्माण झालेल्या स्त्रीप्रतिमेचाही चिकित्सक विचार ही चळवळ करीत आहे. त्यातील त्रुटी जाणून घेऊन नव्या प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न होत आहे.

